

64. Rezoliutsii ta propozyitsii II Vseukrainskoi konferentsii proletstudu // Student revoliutsii. 1927. №1. S. 93–100.
65. Riabchenko O. L. Kharkivskiy instytut narodnoi osvity im. O. O. Potebni (1921-1930 rr.). Kharkiv: Kharkiv. derzh. akademiia misk. hosp., 2000. 214 s.
66. Riappo Ya. Radianske studentstvo (kharakterystyka vuziv Ukrainy). Kharkiv: Derzh. vyd-vo Ukr., 1928. 48 s.
67. Samoilenko H. V., Samoilenko O. H. Nizhynska vyshcha shkola: vid Himnazii vyshchykh nauk do universytetu. Nizhyn: Nizhyn. derzh. ped. un-t, 2000. 288 s.
68. Samoilenko H. V., Samoilenko O. H. Nizhynskiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Mykoly Hoholia. Nizhyn: Nizhyn. derzh. ped. un-t im. M. Hoholia, 1999. 288 s.
69. TsDAVO Ukrainy. F.166. Op. 2. Spr. 292.
70. TsDAVO Ukrainy. F.166. Op. 2. Spr. 293.
71. TsDAVO Ukrainy. F.166. Op. 2. Spr. 1017.
72. TsDAVO Ukrainy. F.166. Op. 2. Spr. 1055.
73. TsDAVO Ukrainy. F.166. Op. 4. Spr. 629.
74. TsDAVO Ukrainy. F.166. Op. 4. Spr. 634.
75. TsDAVO Ukrainy. F.166. Op. 5. Spr. 289.
76. TsDAVO Ukrainy. F.166. Op. 5. Spr. 566.
77. TsDAVO Ukrainy. F.166. Op. 6. Spr. 415.
78. TsDAVO Ukrainy. F.166. Op. 7. Spr. 9.
79. TsDAVO Ukrainy. F.166. Op. 9. Spr. 306.
80. TsDAVO Ukrainy. F.166. Op. 10. Spr. 1528.
81. TsDAVO Ukrainy. F.166. Op. 11. Spr. 149.

Статтю надіслано до редколегії 05.09.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 21.10.2019 р.

УДК 94(477):341.43(=162.1) «192/193»
DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-30-34-42>

Людмила Гуцало

Житомирський державний університет імені Івана Франка
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Радянська програма переселення та депортацій поляків УСРР наприкінці 1920-х – 1936 рр.

Анотація. У статті на основі аналізу комплексу джерел і літератури висвітлено особливості переселенської кампанії кінця 1920 рр. та депортаційної політики 1935-1936 рр. компартійно-радянського режиму щодо польського населення України. Проаналізовано основні етапи, причини, масштаби виселення польських селян. З'ясовано, що зазначена форма репресій була інспірована вищим керівництвом країни задля реалізації соціально-економічних процесів, придушення політично активної частини нелояльних до радянської влади поляків.

Ключові слова: переселення, депортаційна політика, польське селянство, Мархлевський польський район, прикордоння, республіканський та всесоюзний колонізаційний фонди.

У 1920-1930-х рр. радянська влада прагнула залучити польське населення УСРР, як і все населення УСРР, до активної діяльності в будівництві соціалізму та закріпити в їхній свідомості довіру до себе. На цей час припадає й реалізація переселенської та депортаційної політики компартійно-радянського режиму щодо різних категорій населення України. Не минули ці процеси і польське населення республіки.

Питанню переселенської політики щодо польського населення УСРР присвячено публікацію О. Розовик, у якій автор зосереджує увагу лише на аграрному переселенні, оминувши політичні сторони цього процесу. Порайонний зріз переселень і депортацій в постголодоморні роки проаналізував Г. Єфіменко [13]. Історіографічний аспект проблеми охарактеризовано в праці О. Довбні [11, с. 113]. У дослідженнях Г. Стронського [16, с. 32-38], Л. Мартинової [14, с. 174-176], В. Жезицького [12] значну увагу приділено депортації польського населення в 1935-1936 роках.

Метою нашого дослідження є розкриття особливостей переселення та депортацій поляків УСРР в окреслений період.

У середині 1920-х рр. партійно-державна влада почала здійснювати широкомасштабне переселення селян з аграрно перенаселених територій на неосвоєні землі.

Зазначимо, що станом на 1925 р. чисельність польського сільського населення в північно-західних округах УСРР становила 371 тис., із яких 97,4 тис. – надлишкове населення.

У 1925 р. уряд ухвалив програму переселення польського сільського населення УСРР. Ще до цього було зменшено площу земельних наділів поляків-селян Київської, Волинської та Подільської губерній із 8 – 10 до 1,5 – 2 десятин на одне господарство, що не відповідало прожитковому мінімуму [10, арк. 10]. Ще однією проблемою була малопридатність частини земель Чернігівщини, волинського Полісся, північної Київщини до землеробства (заболочені, торф'яні, піщані, дернисто-підзолисті ґрунти). До того ж зростала кількість малоземельного та безземельного населення.

Згідно з 10-річним планом (1925 – 1935) було заплановано нагальне переселення майже 100 тис. польських селян.

У виписці з доповіді ЦКНМ щодо підсумків Першої всеукраїнської наради про роботу серед національних меншин України зазначено: «Зважаючи на аграрне перенаселення, особливо в місцях проживання селян-поляків..., необхідно проводити переселення як у степ УСРР, так і за її межі, організовуючи ходацтво та переселення такими групами, щоб у місцях вселення можна було організувати національну раду, школу тощо, а також проводити переселення в місця поряд з однонаціональним населенням» [17, арк. 7]. Водночас наголошено й на враховуванні побутових особливостей, форм господарювання етнічних селянських груп населення як у місцях виходу, так і під час влаштування їх на переселенських фондах [4, с. 31].

Відбір контингенту переселенців із переповнених малоземельних польських сіл проходив на основі загальних вимог, установлених для переселенців, на південь України з огляду на родинний склад і матеріальне забезпечення: родинний склад – 5 осіб при 3 працездатних та майна на 500 крб. [19, арк. 42; 4, с. 32-33]. Крім того, було порушено питання щодо того, щоб до переселенських товариств входили не тільки родини з п'яти та понад п'ять осіб, але й із меншим кількісним складом.

Окружні комісії з переселення формували списки охочих оселитися на півдні республіки. у процесі відбору переселенського контингенту перевагу надавали сільськогосподарським колективам, яким у місцях оселення створювали сприятливі умови для розвитку колективних форм господарювання. До того ж оселення національних меншин компактними групами, з утворенням із них товариств полегшувало сам процес переселення.

На республіканські фонди плановано переселити 17,5 тис. осіб (3,3 тис. господарств), на союзні – 6,4 тис. осіб (1200 дворів).

Упродовж 1926 – 1927 рр. виділено нарядів для 700 польських родин: Коростенська округа – 50, Волинська – 150, Шепетівська – 100, Бердичівська – 100, Проскурівська – 150, Кам'янецька – 150. У цих округах проживало близько 300 тис. селян-поляків (8,3 % сільського населення). Одну частину родин повинна була переселити на республіканські фонди у польські села та хутори або підселяти в уже наявні села. Іншу – до Сибіру, у райони, де проживало польське населення [17, арк. 291; 23, арк. 90].

На Херсонщині та Мелітопольщині поблизу польських поселень було виділено ділянки для переселенців із першого переселенського району, у який входили округи прикордонної смуги. Його розвантажували насамперед [20, арк. 222; 18, арк. 59].

Із початком переселенської кампанії польських селян у Херсонській та Мелітопольській округах було виділено землі для 200 господарств переселенців, по 100 в кожній з округ. Але переселитися на південь України виявили бажання лише 145 родин польських селян із Волинської, Київської, Коростенської та Проскурівської округ [21, арк. 43; 22, арк. 2].

На союзні колонізаційні фонди переселення розпочалося з 1928 р. [20, арк. 222] у зв'язку з тим, що фонди УСРР були фактично вичерпані для переселення. Але представників національних меншин продовжували переселяти в національні села на півдні України. На цей період було визначено в республіканському колонізаційному фонді 100 ділянок для поляків. Із Київської округи плановано переселити на Далекий Схід 20 польських родин, до Сибіру – 14 [19, арк. 130, 168]. На 1929 р. НКЗС УСРР просив Всесоюзний переселенський комітет забронювати на переселенську кампанію вже 175 ділянок для поляків [19, арк. 21].

У витязі з протоколу №18 засідання ЦКНМ від 30 червня 1928 р. зазначено, що НКЗС у проекті плану переселення на 5 років назвав «дуже малу кількість нарядів на переселення національних меншин» (виділено в тексті – Л.Г.). І ЦКНМ звернувся із проханням збільшити їхню кількість, особливо для німців і поляків [19, арк. 65].

Загалом згідно з 10-річним перспективним планом НКЗС планував переселити з 1928 р. по 1930 р. орієнтовно 2 тис. 505 польських сімей України (по 835 родин щороку) [21, арк. 6].

Надлишкове польське населення разом із 10-річним приростом згідно з планом НКЗС становило 7 тис. 270 осіб, а за підрахунками ЦКНМ – 159 тис. 335 осіб. З огляду на це

керівництво ЦКНМ вбачало можливість переселення на союзні фонди 43 тис. 430 польських селян (8 тис. 352 двори), замість 2 тис. 600, визначених НКЗС [23, арк. 31]. До речі, часто в архівних документах відзначаємо різні відомості щодо кількості запланованих переселенців, зокрема це й 2 тис. 505, і 2 тис. 600 польських сімей. Хоча обидві цифри свідчать, що це орієнтовні плани.

Упродовж 1928 р. на союзні колонізаційні фонди було переселено 17 польських родин, у 1929 р. – стільки ж. Такий незначний рух переселенців, як зазначено в документах, пояснювали «бурхливим ростом колективізації, значним збільшенням засівної площі, особливо під технічні культури, великим попитом на робочі руки з боку промисловості та радянських господарств, а також розв'язанням питання у поліпшенні добробуту бідняцько-середняцьких господарств у колгоспному будівництві» [24, арк. 5].

На 1 січня 1930 р. на колфонди півдня України було заселено 28 господарств польських селян: до Мелітопольської округи – 13, Зінов'ївської – 7, Першотравенської – 8 [24, арк. 6].

Із проведенням примусової колективізації до списків на виселення все частіше потрапляли заможні господарі. Зокрема, у березні 1930 р. у Волинській окрузі було створено комісію у складі секретаря обкому, голови окрвиконкому й керівника окружного відділу ДПУ, яка визначила 35 осіб-«куркулів» із Мархлевського району, які підлягали виселенню. Передусім планували виселити «найміцніших куркулів-експертників і напівпоміщиків, особливо осіб польської національності» [15, с. 80; 6, арк. 37]. Зазначимо, що куркулями-експертниками вважали заможних господарів, які сплачували податки згідно з їхнім майновим становищем, а до категорії «напівпоміщиків» відносили навіть бідняків і наймитів, якщо вони чинили опір колективізації.

Водночас «очищення» від «куркулів та антирадянських елементів» відбувалося й на інших прикордонних територіях, оскільки в ДПУ вважали, що вони можуть бути як керівниками та організаторами, так і кадрами для повстанської, диверсійної, шпигунської роботи польсько-петлюрівських зарубіжних центрів. Тому для усунення «загрози» їх виселяли на північ. Представникам ДПУ допомагав сільський актив. Інформатори сповіщали про становище в сільській раді, тобто про що говорять жителі певної місцевості, їхній настрій, чи є незадоволені радянською владою, чи є невдоволення селян і в чому воно виражається. За наявності повної поінформованості про стан того чи іншого населеного пункту представники ДПУ мали змогу своєчасно вжити запобіжних заходів, аби успішно провести операцію. Зібрані відомості щоденно надсилали в районну оперативну групу.

Із представників сільського активу створювали варту на околицях села, аби запобігти втечі куркулів. Операцію проводили рано-вранці по всіх населених пунктах до трьох годин. Арештованих збирали в один із намічених пунктів, де зведені арештовані перебували до півгодини в очікуванні виселення. Заздалегідь підготовленими (з вечора) підводами, у супроводі активу їх звозили в район. Відповідальність за проведення операції покладали на сільського уповноваженого.

Маршрут транспорту визначали так, аби менше проїздити населеними пунктами. Про нього заздалегідь доповідали в оперативну групу [15, с. 82- 83].

Розкуркулення, примусова колективізація, Голодомор 1932-1933 рр. підштовхнули селян залишати постійні місця проживання й самостійно шукати кращого життя на Півдні України або й за межами республіки.

Підписання 26 січня 1934 р. договору про ненапад між Польщею та Німеччиною погіршило радянсько-польські відносини. З боку радянської влади посилюється негативне ставлення, розгортається антипольська пропагандистська кампанія. Цей процес супроводжувався закриттям шкіл національних меншин, «чисткою» від «антирадянських елементів, поляків» [1, с. 239], ліквідацією національних сільських рад і районів (Мархлевський польський район був розформований одним із перших!), репресіями.

Згорання коренізації збіглося з нагнітанням ворого- та шпигуноманії. 20 грудня 1934 р. у постанові Політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення з прикордонних районів німецького та польського населення» наголошено на тому, що в прикордонній смузі проживають компактні маси польського та німецького населення, одноосібники та колгоспники, яких не можна вважати благонадійними. Тому було ухвалено рішення, за яким передбачено комплекс заходів зі «зміцнення прикордонної смуги» [1, с. 239]. Зокрема, «очистити» населені пункти з польським і німецьким населенням від «неблагонадійного й антирадянського елемента» – вислати на Північ близько 2 тис. сімей.

Офіційно переселенську кампанію розглядали як засіб зміцнення прикордонної смуги держави. До її проведення залучали місцеві партійно-державні та каральні органи.

23 січня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про переселення з прикордонних районів 8 300 господарств на схід України. За даними НКВС, із 20 лютого по 10 березня 1935 р. із Київської та Вінницької областей було виселено 8329 господарств, із них 2866

– польські, які переселялися до Біловодського, Білокуракінського, Верне-Теплівського, Марківського, Нижньо-Дуванського, Ново-Астраханського, Ново-Айдарського, Новопсковського, Старобільського районів Старобільської округи та північно-західних районів Дніпропетровщини [2, с. 156; 25, арк. 19, 44]. Серед тих, хто потрапляв до списків на виселення, були одноосібники, куркулі, колгоспники.

Налякане виселенням населення (передусім одноосібники) поспішно почало вступати в колгоспи, продавати худобу, майно. Лише в с. Слобода Чернецька Мархлевського району виявили бажання стати колгоспниками 58 осіб, із них 40 було прийнято. 9 заяв направлено в містя нового вселення, решта 9 господарств отримали відмову з різних причин (продаж коней, приховування посівного матеріалу, неявка на збори). У с. Дзикунка лави колгоспників поповнилися 55 господарствами, с. Кам'яний Брід – 23 тощо [7, арк. 28, 34].

Складну ситуацію засвідчувала інформація про голодування людей у колгоспах Мархлевського району, яка надійшла на початку лютого 1935 р. у Київський обком КП(б)У. Аби полегшити становище, керівництво району просило терміново виділити 100 тонн хліба. Тому під час переселенської кампанії люди надіялися на кращі матеріальні умови й добробут на нових місцях оселення [16, с. 32].

Для здійснення депортацій створено обласні й районні комісії. До складу останньої – «трійки» – входили: голова райвиконкому, секретар райкому партії та начальник районного відділу НКВС. Звичайно, не обходилося без активної допомоги комуністів, комсомольців, працівників правоохоронних органів. Згідно з інструктажем, уповноважені з переселення підкреслювали, що все робиться для добра переселенців і районів, які повинні позбутися тих, хто «не проявляє себе в зміцненні кордону та колгоспного ладу».

Аналізуючи кількісний та національний склад селянських господарств, депортованих із прикордонних районів Київської та Вінницької областей у лютому-березні 1935 р., припускаємо, що основним критерієм відбору, найімовірніше, було нелояльне ставлення селян до радянської влади, а вже потім етнічна складова.

Наступна хвиля переселення польського населення припала на осінь 1935 р. Їй передувало розформування польського національного району. 17 серпня 1935 р. члени політбюро ЦК КП(б)У опитуванням, але без обговорення (підкреслення наше – Л.Г.) ухвалили постанову про розформування польського Мархлевського та німецького Пулинського районів», а 3 жовтня цього ж року ідентичну постанову ухвалила президія ВУЦВК [3, с. 148]. У цих постановах обґрунтовано лише економічну доцільність і незручність в управлінні національними районами. Звичайно, про політичні мотиви розформування не йшлося.

Паралельно з ліквідацією національного району стартувало виселення польських селян. Зокрема, у постанові Ради народних комісарів УСРР від 5 жовтня 1935 р. «Про переселення з колишнього Мархлевського району» зазначено про виселення 300 господарств у Красноградський, Сахновщанський, Вільховатський, Близняківський райони Харківської області [8, арк. 13]. Списки переселенців формувалися на основі компромату районного відділу НКВС на 350 сімей, із яких 50 господарств, найбільш небезпечних антирадянських елементів, виселяли на Білбалттаб (Біломоро-Балтійський табір) [13, с. 155; 26, арк. 38].

Переселенням було охоплено 22 сільські ради та 41 колгосп. Списки на переселення складали з огляду на наявність «компромату» районного відділу НКВС. Із 350 сімей «неблагонадійних елементів» «окрас» був такий: куркулі – 72, зв'язок із Польщею та підозра в шпionaжі – 51, костельний актив – 51, польський контрреволюційний націоналістичний елемент – 48, колишні петлюрівці та соколовці – 44, особи, які проводили антирадянську агітацію, – 24 тощо [8, арк. 26]. Як видно, основними критеріями відбору був соціальний стан, ставлення до політичних та господарських кампаній, політичне минуле, наявність родичів за кордоном.

У проаналізованих архівних документах натрапляємо на різні цифри щодо переселених на Харківщину. Зокрема, 300 [8, арк. 13, 27], 306 [8, арк. 32], 308 господарств [8, арк. 24]. Але у зведеній відомості про склад сімей, що переселяються з Мархлевського району в інші області УСРР, підписаною начальником окружного відділу НКВС Флейшманом, указано 306 родин переселенців, із яких 287 – польські [8, арк. 32].

Працівники НКВС завжди визначали резервну кількість господарств, щоб не підірвати план виконання виселення. У зведеній відомості на 350 сімей, що переселялися з колишнього Мархлевського району, у резерві було 3 [8, арк. 36].

Для проведення підготовчої роботи з переселення наприкінці вересня в села району направляли мобілізовані обкомом КП(б)У та окружним парткомом представники районного партійного активу, комуністи (55 осіб). На 25 вересня 1935 р. уже було визначено сім'ї на переселення. Майже всі господарства після оголошення їм про це почали готуватися до виїзду: копали картоплю, готували харчі, одяг тощо. Випадків утечі після оголошення списку переселенців майже не було, за винятком родини із с. Шереметів [8, арк. 17].

У політінформаціях керівництво району наводить позитивні факти реагування на переселення. «...Я дуже радий, що мене намітили на переселення. Ще минулого разу, коли переселяли, я просився їхати, але мене не хотіли взяти... На новому місці буду чесно працювати й зі мною будуть рахуватися» (І. Кухарський, член колгоспу, с. Новий Завод); «Я дуже радий, що мене переселяють. Тут усі на мене нападають і вважають нечесним. А я впевнений, що на новому місці своєю наполегливою працею в колгоспі я заслуужу довіру й буду першим ударником» (Л. Недзельський, член колгоспу, с. Тартак); «Якщо радянська влада вирішила мене переселити з Мархлевського району, очевидно, так і потрібно. Я не буду опиратися, а поїду залюбки, і відразу буду там чесно працювати, і буду людиною» (С. Кучинський, одноосібник, с. Тартак); «Потрібно владі підкорятися. Якщо сказали їхати, значить, потрібно їхати. Я впевнений, що радянська влада з нами нічого поганого не зробить» (К. Класович, одноосібник, с. Ульяновка) тощо [7, арк. 32; 8, арк. 28-29].

Були випадки, коли окремі господарства, не визначені на переселення, зверталися із заявами, аби їм дозволили виїхати разом із родичами. Наприклад, Б. Жолтецький із с. Дзікунки подав заяву такого змісту: «Прошу комісію з переселення дописати мою родину до мого тестя Левандовського, тому що маю бажання добровільно їхати на переселення знаючи, що держава переселяє людей, щоб не погіршувати добробут людський, а переселяє, щоб укріпити прикордонну смугу. Прошу не відмовити моєму проханням». Такого ж змісту заяву подала й дружина Жолтецького.

Аналізуючи документ, можемо припустити, що ці люди насправді добровільно зголосилися виїхати, аби не поривати родинних зв'язків. А можливо, це були наслідки «роз'яснювальної роботи» уповноважених із переселення.

Поряд із зазначеними вище фактами були й інші, коли визначені на переселення селяни давали реальну оцінку переселенській кампанії, що це «не останнє переселення і що всіх поляків вишлють із району». Наприклад, у с. Мар'янівка дехто з визначених на переселення заявляв: «Я знав, що мене повинні вислати, тому що радянська влада знає, що в мене шкура польська, і думає, що, як прийдуть поляки, то я не буду нейтральним. Я хоч і відданий радвладі, але мені ніхто не повірить, бо вони знають і думають, що поляки будуть захищати поляків, так що нам тут не бути». Або ж: «Хай би провалився цей Мархлевський район, той, хто його утворив, і ті, що керував цим районом, тому що мені за них доводиться тепер віддуватися» [8, арк. 17].

Багато хто не вірив, що переселення буде в межах України, вважали, що їх переселять на далеку Північ. Коли вирушив ешелон, переселенці кричали: «Прощай, Україно!». Дехто переживав, що на новому місці їх будуть вважати ворожим елементом, колишніми куркулями тощо. Щоб уникнути упередженого ставлення влади, переселенці намагалися отримати довідки про сплату податків і що в ніяких контрреволюційних справах не помічені. Звичайно, таких довідок їм ніхто не видавав [7, арк. 29].

У с. Новий Завод було заарештовано жінку, яка ходила по хатах переселенців й агітувала жінок зібратися на «волинку» й виступити проти переселення. Організаторка збирала жінок на колективне копання картоплі, аби там проводити роботу серед них. Ця сама жінка намагалася організувати протест у селі ще весною, під час першого переселення.

Звичайно, поряд зі схвальними відгуками в документах зазначено й про негативну реакцію з боку визначених на виселення, а саме: розцінювання переселення як акту національного пригнічення радянською владою поляків і німців; розповсюдження провокаційних чуток про майбутню війну, у зв'язку з чим радянська влада очищає район від поляків і німців боячись, щоб вони не сприяли ворогові під час війни; активізація контрреволюційної націоналістичної діяльності католицького духовенства, яке намагалася переконати населення в тому, що скоро почнеться масове виселення всіх поляків; прояви занепадницьких настроїв у частини колгоспників і падіння трудової дисципліни у деяких колгоспах; прояви в окремих випадках терористичних тенденцій із боку переселенців; посилення антирадянського впливу на дітей переселенців, схилення їх до антирадянських дій (виколювання очей на портретах вождів тощо). Підтвердження зазначеного вище в довідках НКВС: «Це не останнє переселення. На днях вишлють і переселять звідси всіх поляків, хоча Мархлевський район вважається національним польським. Але тут жодного поляка не залишиться, оскільки радянська влада весь час знущується з польського населення» (Ф. Оріховський, с. Новий Завод, активний костельний діяч); «Радянська влада всіма силами намагається придушити польську націю. Спочатку заборонили викладати в польських школах рідною мовою, а тепер... виселяють невинних людей у голодний край» (О. Райковська, переселенка)».

«Радянська влада боїться всіх нас відразу переселяти, а виселяє по 10-20 сімей. Вона хоче вижити нас тому, що на днях передбачається війна і влада відчуває себе дуже слабкою, тому нас і виселяють» (Ю. Славиковська, с. Новий Завод, переселенка); «Усе одно всіх: і поляків, і німців, які залишаються, – скоро вишлють. Це робиться для того, щоб на випадок війни

місцеві поляки та німці не змогли чинити спротив у Червоній Армії»; «Скільки в колгоспі не працюй – усе одно вишлють» (З. Філінський, колгоспник, с. Ульянівка). Такі висловлювання мали місце майже в усіх селах Мархлевського району.

Щодо терористичних тенденцій рахівник Турівського колгоспу М. Туровський після оголошення йому про переселення заявив: «Я доти звідси не виїду, поки не вб'ю двох-трьох активістів». До цього було застосовані «профілактичні заходи», а селянина з родиною все одно направили на станцію завантаження [8, арк. 27-30].

Звичайно, більшість польських селян розуміла справжні причини виселення. Часто навіть відмовлялися покидати насиджені місця, утікали за межі району, іноді пиячили, щоб затамувати біль і розчарування радянською владою.

Аби запобігти різним провокаційним чуткам та агітації, які поширювали так звані «антирадянські елементи» по всіх селах Мархлевського району, було проведено збори колгоспників задля роз'яснення «причин» переселення.

У наступній постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 16 жовтня 1935 р. зазначено про депортацію поляків із прикордонних районів Вінницької області. Це переселення відбулося в січні 1936 р.

З 10 по 15 січня 1936 р. із прикордонної смуги Вінниччини в Донецьку та Харківську області було депортовано 1500 господарств польських селян. У перші три дні було виселено 1100 господарств загальною чисельністю 4985 осіб переселенців, включно зі старими та дітьми. Разом із переселенцями направлено особисте майно: коней – 237, корів – 612, свиней – 406, кролів – 310, кіз та овець – 24, птиці – 3883. 14 січня виселено ще 281 господарство, а наступного дня – решту польських сімей.

Усі ешелони забезпечували охороною, лікарями та ветеринарами. Випадків утечі як під час завантаження, так і в процесі вирушання ешелонів не було.

З огляду на донесення Вінницького обласного управління НКВС і прикордонних загонів у районах переселення на час виселення переселенців було зареєстровано 4 випадки терористичних настроїв і погроз на адресу радянсько-партійного активу, 27 випадків еміграційних тенденцій, 11 спроб підпалу свого майна з боку переселенців, 5 спроб самогубства через переселення й навіть 4 спроби втечі за кордон, але із затриманням утікачів [27, арк. 4-6].

23 січня 1936 р. було ухвалено постанову РНК СРСР №111/21 «Про переселення з УСРР до Казахської АСРР». Відповідно до постанови, передбачали депортувати 15000 польських і німецьких господарств з України до Казахстану у два терміни: травень-червень і серпень-вересень.

Під час першого етапу переселення було вислано 4232 польські сім'ї з Вінницької (2046) та Київської (2186) областей. Під час другої хвилі, у вересні 1936 р., депортовано 1194 господарств поляків (колгоспники, куркулі, одноосібники) з обох областей [13, с. 157-161].

Поляків звинувачували в зриві збиральної кампанії та підготовці до осінньої посівної, у веденні посиленої антирадянської агітації, розповсюдженні чуток про майбутнє переселення. Відчуваючи нову хвилю депортацій, деякі селяни не мали бажання збирати врожай і готуватися до посівної кампанії. «Даремно ми працюємо, усе одно цей хліб, який зберемо, їсти не будемо. Нас звідси переселять у Казахстан» [9, арк. 45, 48]. Лунали заклики втікати із сіл до тих, хто підлягав переселенню.

Деяка частина населення відкрито висловлювала незадоволення радянською владою й здійснювала «підривну агітацію»: «Коли була б війна і я бачив, що б'ють більшовиків, то допоміг би й труїв би їх газами, щоб скоріше їх знищити, а то ця зараза взяла владу у свої руки та мучить людей, а самі говорять, що народне право. Який чорт народне право, коли нас переселяють насильно» [9, арк. 60-61].

Підсумовуючи, зазначимо, що з другої половини 1920-х рр. радянська влада почала переселенську кампанію щодо розселення польського селянства з аграрно перенаселених місцевостей на республіканські та союзні колонізаційні фонди. Але зі зміною геополітичної ситуації, яка вплинула на внутрішню політику компартійно-радянського режиму щодо польського та німецького населення, насамперед у західному прикордонні СРСР, уже із середини 1930-х рр. аграрні переселення стали підмінятися примусовими виселеннями – депортаціями. Вони були спричинені невдачею радянської етнічної політики, їхнім стійким опором насильницькій колективізації, підтримкою зв'язків з історичною батьківщиною, релігійністю. Примусові виселення були сплановані за ініціативою та під контролем вищого партійного керівництва й особисто Й. Сталіна.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гуцало Л. Політика радянської влади по відношенню до польського населення України у 30-х рр. XX ст. // *Intermarum* : історія, політика, культура. Вип. 2. Житомир : ФОП

- Журавський О.В., 2015. С. 233-243. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inhpc_2015_2_19. (дата звернення: 27.10.2019).
2. Гуцало Л.В. Трансформація етнополітики радянського уряду наприкінці 1920-1930-х років // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Вип. 22. Частина I. Серія «Історичні науки». 2015. С. 150-157.
  3. Гуцало Л.В. Реформування та ліквідація національних адміністративних одиниць // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Науково-практичний збірник. 2005. Київ. 2005. №5. С. 146-150.
  4. Гуцало Л., Міщук Г. Аграрне становище і переселення німецьких селян Волині у 1920-х роках // Наукові записки Вінницького педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 28. 2019. С. 30-35.
  5. ДАЖО. Ф. Р.-126. Оп. 1. Спр. 156. 402 арк.
  6. ДАЖО. Ф. П.-42. Оп. 1. Спр. 30. 50 арк.
  7. ДАЖО. Ф. П.-42. Оп. 1. Спр. 372. 204 арк.
  8. ДАЖО. Ф. П.-87. Оп. 1. Спр. 3. 37 арк.
  9. ДАЖО. Ф. П.-87. Оп. 1. Спр. 40. 104 арк.
  10. ДАЖО. Ф. П.-126. Оп. 1. Спр. 156. 402 арк.
  11. Довбня О. Депортації населення України (1920-ті – початок 1950-х рр.): історіографічний аспект// Київські історичні студії. 2018. № 1. С. 110-120.
  12. Жежицький В. Масові депортації населення Поділля (друга половина 30-х рр. XX ст.) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1997. №1/2. С. 128-134.
  13. Єфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні (1933-1936) : порайонний зріз // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. 2013. № 22. С.136-165.
  14. Мартинова Л.С. Поляки Півдня України як об'єкт переслідування карально-репресивних органів СРСР (1929–1939) // Prace Naukowe Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty historyczne. 2018. T. XVII. S. 169-181.
  15. Реабілітовані історією: У 27 т. Житомирська область: У 7 кн. / Голова П. Тронько. Кн. 1. Житомир : Полісся, 2006. 724 с.
  16. Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20-30-ті роки. Тернопіль: Обласна друкарня, 1992. 63 с.
  17. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 7. Спр. 1176. 350 арк.
  18. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 7. Спр. 1148. 61 арк.
  19. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 8. Спр. 791. 301 арк.
  20. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 8. Спр. 804. 377 арк.
  21. ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 167. 69 арк.
  22. ЦДАВО України. Ф. 413. Оп.1. Спр. 7. Арк. 2.
  23. ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 198. 94 арк.
  24. ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 527. 65 арк.
  25. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6618. 121 арк.
  26. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6619. 122 арк.
  27. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7008. 33 арк.

Людмила Гуцало

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

**Советская программа переселения и депортаций поляков УССР
в конце 1920-х – 1936 годах**

Аннотация. В статье на основе анализа комплекса источников и литературы освещены особенности переселенческой кампании конца 1920 гг. и депортационной политики 1935-1936 гг. компартийно-советского режима в отношении польского населения Украины. Проанализированы основные этапы, причины, масштабы выселения польских крестьян. Установлено, что указанная форма репрессий была инспирирована высшим руководством страны для реализации социально-экономических процессов, подавления политически активной части нелояльных к советской власти поляков.

Ключевые слова: переселение, депортационная политика, польское крестьянство, Мархлевский польский район, приграничье, республиканский и всесоюзный колонизационный фонды.

ABSTRACT

Liudmyla Hutsalo Zhytomyr Ivan Franko State University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)**Soviet program for the resettlement and deportation of the Poles of the Ukrainian SSR in the late 1920s – 1936s.**

The relocation of Poles to republican and allied foundations was associated with land famine, border-dwelling, cultural and linguistic and other interests. For this reason, the formation of IDPs on a national basis and their relocation to the places of compact residence of the respective ethnic groups were considered most appropriate.

As of 1925, the Polish rural population in the northwestern districts of the USSR was 371 thousand, of which 97.4 thousand were the so-called «surplus population».

According to a 10-year plan (1925 - 1935), an immediate resettlement of nearly 100,000 Polish peasants was planned.

The selection of a contingent of immigrants from Polish small-country villages was based on the general requirements established for the immigrants to the south of Ukraine: family composition – 5 people with 3 able-bodied, material security – 500 rubles.

In the process of selecting a migrant contingent, preference is given to agricultural collectives, for which favorable conditions for the development of collective forms of management were created in the settlements.

The changing geopolitical situation (the signing of the non-aggression agreement between Poland and Germany on January 26, 1934) influenced the internal politics of the Communist-Soviet regime against the Polish and German populations, especially in the western border of the USSR. Already since the mid-1930's agrarian resettlement began to be replaced by forced evictions – deportations. They were caused by the failure of the Sovietization of ethnic groups, their persistent resistance to forced collectivization, and the maintenance of ties with their historical homeland, religiosity. The forced evictions were planned on the initiative and under the control of the top party leadership and personally by J. Stalin.

Key words: resettlement, deportation policy, Polish peasantry, Marlevsky Polish district, border, republican and all-union colonial funds.

REFERENCES:

1. Hutsalo L. Polityka radyans'koyi vlady po vidnoshennyyu do pol's'koho naselennya Ukrayiny u 30-kh rr. KHKH st. // *Intermarum : istoriya, polityka, kul'tura*. Vyp. 2. Zhytomyr : FOP Zhuravs'kyy O.V., 2015. S. 233-243. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inhpc_2015_2_19. (data zvernennya: 27.10.2019).
2. Hutsalo L.V. Transformatsiya etnopolityky radyans'koho uryadu naprykintsi 1920-1930-kh rokiv // *Naukovyy visnyk Dyplomatychnoyi akademiyi Ukrayiny*. Vyp. 22. Chastyna I. Seriya «Istorychni nauky». 2015. S. 150-157.
3. Hutsalo L.V. Reformuvannya ta likvidatsiya natsional'nykh administratyvnykh odyntys' // *Visnyk Akademiyi pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsiyi profspilok Ukrayiny*. Naukovo-praktychnyy zbirnyk. 2005. Kyiv. 2005. №5. S. 146-150.
4. Hutsalo L., Mishchuk H. Ahrarne stanovyshche i pereselennya nimets'kykh selyan Volyni u 1920-kh rokakh // *Naukovi zapysky Vinnyts'koho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho*. Seriya : Istoriya. Vyp. 28. 2019. S. 30-35.
5. DAZHO. F. R.-126. Op. 1. Spr. 156. 402 ark.
6. DAZHO. F. P.-42. Op. 1. Spr. 30. 50 ark.
7. DAZHO. F. P.-42. Op. 1. Spr. 372. 204 ark.
8. DAZHO. F. P.-87. Op. 1. Spr. 3. 37 ark.
9. DAZHO. F. P.-87. Op. 1. Spr. 40. 104 ark.
10. DAZHO. F. P.-126. Op. 1. Spr. 156. 402 ark.
11. Dovbnya O. Deportatsiyi naselennya Ukrayiny (1920-ti – pochatok 1950-kh rr.) : istoriohrafichnyy aspekt// *Kyyivs'ki istorychni studiyi*. 2018. № 1. S.110-120.
12. Zhezyts'kyy V. Masovi deportatsiyi naselennya Podillya (druha polovyna 30-kh rr. KHKH st.) // *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–K–HB*. 1997. №1/2. S. 128-134.
13. Yefimenko H. Pereselennya ta deportatsiyi v postholodomorni (1933-1936) : porayonnyy zriz // *Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya poshuky*. 2013. № 22. S. 136-165.

14. Martynova L.S. Polyaky Pivdnya Ukrayiny yak ob"yekt peresliduvannya karal'no-represyvykh orhaniv SRSR (1929–1939) // Prace Naukowe Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty historyczne. 2018. T. XVII. S. 169-181.
15. Reabilitovani istoriyeu: U 27 t. Zhytomyrs'ka oblast': U 7 kn. / Holova P. Tron'ko. Kn. 1. Zhytomyr : Polissya, 2006. 724 s.
16. Strons'kyi H. Zlet i padinnya: Pol's'kyi natsional'nyy rayon v Ukrayini u 20-30-ti roky. Ternopil': Oblasna drukarnya, 1992. 63 s.
17. TSDAVO Ukrayiny. F. 27. Op. 7. Spr. 1176. 350 ark.
18. TSDAVO Ukrayiny. F. 27. Op. 7. Spr. 1148. 61 ark.
19. TSDAVO Ukrayiny. F. 27. Op. 8. Spr. 791. 301 ark.
20. TSDAVO Ukrayiny. F. 27. Op. 8. Spr. 804. 377 ark.
21. TSDAVO Ukrayiny. F. 413. Op. 1. Spr. 167. 69 ark.
22. TSDAVO Ukrayiny. F. 413. Op. 1. Spr. 7. Ark. 2.
23. TSDAVO Ukrayiny. F. 413. Op. 1. Spr. 198. 94 ark.
24. TSDAVO Ukrayiny. F. 413. Op. 1. Spr. 527. 65 ark.
25. TSDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 20. Spr. 6618. 121 ark.
26. TSDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 20. Spr. 6619. 122 ark.
27. TSDOHO Ukrayiny. F. 1. Op. 20. Spr. 7008. 33 ark.

Статтю надіслано до редколегії 03.09.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 18.10.2019 р.